

SOUHRN

SUBSTANTIVA S INTERNACIONÁLNÍMI SUFIXY V SOUČASNÉ RUŠTINĚ

Kniha si klade za úkol provést na základě analýzy dostatečně reprezentativního počtu substantiv s internacionálními sufixy v současné ruštině strukturní charakteristiku těchto slov v plánu morfematickém a v plánu sémantickém. Pozornost věnujeme dále hlavně slovtvorné stránce zkoumaných přípon, tj. odvozovacím postupům. Ke zkoumání derivačních morfémů přistupujeme ve většině kapitol z aspektu funkčně strukturního, zaměřující se na výsledek slovtvorného procesu, na utvářenost slov.

Studie osvětluje současný stav v ruštině na konfrontačním základě. Přihlíží se v ní zejména k češtině, zčásti i k jiným jazykům. Jde tudíž o výzkum jistého jazykového mikrosystému z oblasti konfrontační derivatologie.

Díličí výklady jsou z technických důvodů značně zhuštěné a doprovázené zpravidla jen nejnnutnější exemplifikací; vyčerpávající excerpční materiál najde čtenář v materiálové části na konci této monografie, která představuje zkrácenou podobu práce mnohem obsáhlejší.

Prozkoumány byly všechny poruštělé internacionální sufixy substantiv. Jsou to tyto morfémy: -аж, -анциj(a), -енциj(a), -ёр, -изатор, -изациj(a), -изм, -ист, -ит, -(и)фикатор a -(и)фикациj(a). Všechny tyto sufixy vykazují nesporně slovtvornou funkci v současné ruštině, neboť se spojují v rámci spisovného jazyka aspoň s jedním ruským základem. Z výzkumu jsme vyřadili ta pojmenování, která z hlediska ruštiny — a obdobně i češtiny — nemají slovtvornou formu.

Vnitřní struktura knihy je rozdělena do tří základních částí. První část (kratší, str. 15—31) je všeobecná, druhá část (speciální, str. 35—118) reprezentuje vlastní těžiště všech zobecňujících výzkumů, třetí část (str. 121—241) pak obsahuje „Materiály“, tj. celou škálu vyčerpávajících a stratifikačně pojatých seznamů a tabulek.

Úvodní oddíl (0.1) přináší předběžné informace metodologické a bibliografické. Za tzv. internacionalismy (0.2) považujeme taková slova, která vznikla většinou na základě slov řeckých nebo latinských, označují pojmy mezinárodního charakteru a jsou rozšířena aspoň ve třech nepřibuzných nebo jen vzdáleně příbuzných jazycích. Po vymezení pojmu „internacionální sufix“ (0.3) se probírá etymologie jednotlivých přípon (0.4). Derivační morfémy -ист a -ит jsou geneticky neobyčejně blízké (pocházejí ze společného řeckého formantu -της). Geneticky příbuzným morfémem příponě -ист je sufix -изм, pocházející z řec. -ισμός. Sufix -аж je z franc. -age a tento morfém opět z pozdnělatinského -aticum. Přípony -изатор a -(и)фикатор jsou složenými variantami morfému -(т)ор, pocházejícího ze stejně znějícího latinského sufixu. Přípony -изациj(a) a -(и)фикациj(a) jsou rovněž latinského původu. Tyž původ mají i sufixy -анциj(a) a -енциj(a). Přípona -ёр se odvozuje od franc. -eur.

V závěru úvodní části je podána typologická charakteristika (0.5) zkoumaných slov. Substantiva s internacionálními sufixy jsou rozšířena v nejrůznějších jazycích, především v jazycích indoevropských. Jejich podoba odpovídá ovšem fonematickému systému a ortografickým normám jednotlivých jazyků. V oblasti slovanských jazyků můžeme konstatovat, že jazyky východoslovanské a polština s lužičtinou mají u abstraktních pojmenování různých směrů a hnutí příslušný sufixální formant s nulovou tvaroslovnou charakteristikou, tj. -изм, -izm, kdežto čeština a slovenština zachovávají v nom. sg. latinskou koncovku -us (-ismus, -izmus). V jazycích jihoslovanských je rovněž tento

formant s nulovou koncovkou, tj. stejný typ jako ve východoslovanských jazycích, avšak s vkladnou samohláskou (srbch. *-izam*, maked. *-изам*, slovin. *-izem*) nebo polo-samohláskou (bulh. *-изъм*). Substantiva s internacionálním formantem *-až* mají v jihoslovanských jazycích s výjimkou bulharštiny a dále v lužičtině formant *-aža*; jména dějová s internacionálním formantem *-encija* mají ve slovinštině a lužičtině formant *-enca* — patrně vlivem němčiny, případně češtiny. — U názvů osob jsou v jazycích východoslovanských a v bulharštině s makedonštinou přípony *-ист*, *-ит*, kdežto jazyky západoslovanské mají vlivem latinské církevní a světské kultury tyto morfémy rozšířené o koncové *-a*, srov. *-ista*, *-ita*. Jazyky nejmenších slovanských národů, lužičtina a slovinština, které byly na nejzápadnější výspě slovanského území vystaveny dlouholetému asimilačnímu vlivu germánskému, mají vlivem němčiny *-ist*, *-it*. V srbocharvátštině se setkáváme s variabilitou formantů *-ist(a)*, *-it(a)*, což vysvětlujeme tím, že se tu střetával vliv východní, byzantské kultury řecké (jazyk pravoslavných Srbů) a západní, katolické kultury latinské (jazyk katolických Charvátů).

V prvním oddíle speciální části se probírají způsoby, jimiž si ruština opatřuje substantiva s internacionálními sufisy (1.1). Autor jich zjistil celkem sedm: 1.11 přejímání z cizího jazyka, 1.12 tzv. kalkování, 1.13 tzv. sémantické tvoření, 1.14 odvozování od cizích základů, 1.15 odvozování od domácích základů, 1.16 obměna formantu a 1.17 kompoziční sufisace. Nejstarší z těchto způsobů je přejímání. Touto cestou se do ruštiny dostala nemotivovaná čili značková pojmenování s cizími morfémy — jde ovšem o nemotivovanost jen z hlediska přejímajícího jazyka, v našem případě ruštiny. Odvozováním od cizích základů, dále tzv. kalkováním, obměnou sufixálního formantu, kompoziční sufisací a zejména odvozováním od domácích základů se tvoří pojmenování motivovaná, popisná, tj. taková, která svou slovtvornou strukturou ukazují k jinému pojmenování jako k svému základu. Pokud se týká frekvence, nejčastější je v současné ruštině přejímání, dále odvozování od cizích základů a u pojmenování na *-изм* a *-ист* je relativně časté ještě tvoření hybridní. Přímý vztah k produktivnosti zkoumaných slovtvorných prostředků mají pouze čtyři slovtvorné způsoby, a to odvozování od cizích základů, obměna formantu, kompoziční sufisace a hlavně odvozování od domácích základů. V tomto prvním oddíle — na rozdíl od následujících kapitol — nám jde o hledisko vznikové, tj. o vlastní slovtvorný proces.

Ve druhém oddíle se provádí slovtvorný rozbor zkoumaných pojmenování. Po vymezení pojmu „slovtvorná analýza“ (2.1) zkoumá autor slovnědruhovou povahu odvozovacího základu (2.2). Většina substantiv s mezinárodními příponami tvoří rovinu denominativ, a to především desubstantiv (2.21). Pojmenování na *-изм*, *-ист* a *-ит* bývají často derivována od vlastních jmen. Slova na *-ист* se mohou opírat též o neskloňná substantiva (таксист) a také o písmenné zkratky (чекист). Pro současnou ruštinu jsou příznačné *ist*-ové derivace od zkratkových slov složených z části prvního a celého druhého slova (врубмашинист). Některá pojmenování na *-ист* jsou motivována substantivními kompozity (четвертьфиналист). — Deadjektiv (2.22) je podstatně méně (украинизм, ручник). Početnější jsou deadjektiva na *-изм* a *-ист* odvozená od přídavných jmen na *-альный*, např. специализм, специалист. — Jen sporadicky jsou doloženy odvozeniny na *-изм* a *-ист* od slovesných základů (2.23), např. отзовизм, отзовист.

V následující kapitole (2.3) se zkoumá vztah derivačního morfému k bázovému slovu, a to především pokud jde o případné změny na morfematickém švu.

Ve třetím oddíle probírá autor podstatná jména s internacionálními sufisy jako slovtvorný základ. Substantiva s mezinárodními příponami se v současné ruštině podílejí

celkem na sedmi slovotvorných postupech (3.1). Nejrozšířenější je sufixace (3.11). Ve slovnědruhové kategorii substantiv se tvoří tímto způsobem další odvozeniny pomocí různých přípon, zejména -щик/-чик (рафинёрщик), -ик (телефонистик) a -ств- (дирижёрство). Nejčastěji bývají východiskem tvoření podstatná jména na -ёр, naproti tomu slovotvorně zcela inertní jsou zde slova na -изация a -(и)фикация. Ve slovnědruhové kategorii adjektiv jsme zjistili sekundární derivaci pomocí sufixu -ск- (боксёрский), od abstrakt na -аж pomocí sufixu -н- (массажный). K základům substantiv na -изация a -(и)фикация se připojuje sufix -онн- (канализационный). Od pojmenování na -ит se adjektiva tvoří příponami -ск-, -н- a -ов-; k názvům osob se připojuje derivační morfém -ск- (бандитский), k termínům z oboru mineralogie zpravidla -ов- (кварцитовый), k ostatním -н- (колоритный). Sporadické je tvoření sloves (марксистствовать).

Dále je to resufixace (3.12). Tímto způsobem se tvoří adjektiva od substantiv na -изм a -ист složenými příponami -истск-, -истическ- a -истичн-. Nejrozšířenější je odvozování příponou -истск-, která tvoří adjektiva od domácích základů (русистский), od zkratkových základů (чекистский), od příjmení (перонистский), od pejorativně zabarvených pojmenování (обскурантистский) a od substantiv z oblasti náboženství, umění a politiky (исламистский, декоративистский, автономистский). Přípona -истическ- se často objevuje v resufixálních kompozitech, dále v adjektivech označujících příznak společný pro celou kategorii (индивидуалистическая философия), kdežto adjektiva na -истский a -истичный vyjadřují jen příznak nižšího řádu (индивидуалистское поведение, индивидуалистичный взгляд на работу). Přípona -истичн- tvoří adjektiva vždy souběžně s příponou -истическ-. Adjektiva na -истичный tvoří na rozdíl od adjektiv na -истский a -истический rovněž jmenné tvary, jednoduchý komparativ a s příponou -ость přívlastkové substantivum.

Pojmenování s mezinárodními příponami bývají také slovotvorným základem pro prefixaci (3.13), sr. индетерминизм, a quasiprefixaci (3.14), sr. неореализм, ультраколониалист. Quasiprefixaci rozumíme přechodný slovotvorný postup mezi prefixací a kompozicí. Od vlastní prefixace se liší tím, že quasiprefix (prefixoid) je od původu autosémantické slovo a od kompozice na druhé straně tím, že prefixoidní pojmenování nemá spojovací vokál.

Zkoumaná substantiva se vyskytují rovněž ve složeninách (3.15); prvním jejich komponentem může být cizí morfém (гидромонтаж) nebo domácí — vznikají tak hybridní kompozita typu звукомонтаж.

Dále zjistil autor resufixální kompozita utvořená od substantiv s mezinárodními příponami (3.16). Resufixální kompozicí nazýváme takový slovotvorný způsob, při němž slovotvornou strukturu nového pojmenování tvoří současně kompozice i resufixace. Vyskytují se u adjektiv (частный капитализм → частнокапиталистический).

Substantiva s internacionálními sufixy se v některých případech podílejí také na tvoření zkratkových slov, sr. литературный монтаж → литмонтаж (3.17).

Čtvrtý oddíl je věnován akcentuaci. Podstatná jména s víceslabičnými zkoumanými příponami mají v současné spisovné ruštině stálý přízvuk na předposlední slabice přípony (4.1). U substantiv s jednoslabičnými internacionálními sufixy jsme zjistili dva typy přízvuku: stálý na příponě (4.2) a koncový (4.3). Tento oxytonický přízvuk se týká osmi substantiv se sufixem -аж a složenin s druhým komponentem -монтаж.

Zdaleka nejobsáhlejší je centrální oddíl, věnovaný sémantickému rozboru substantiv s internacionálními sufixy v současné ruštině v porovnání s češtinou (5.0), který se člení

do osmi kapitol: 5.1 jména činitelská, 5.2 j. konatelská, 5.3 j. prostředků, 5.4 j. výsledků děje, 5.5 j. nositelů substančního vztahu, 5.6 j. hromadná, 5.7 j. dějová a 5.8 j. vlastností.

Autor prozkoumal 2 187 ruských substantiv s jedenácti internacionálními sufiky. Nejčastěji fungují tato pojmenování ve slovtvorné kategorii jmen vlastností (677), dále jmen konatelských (493) a jmen nositelů substančního vztahu (493). Významně je zastoupena ještě kategorie jmen dějových (327) a jmen činitelských (137). V ostatních slovtvorných kategoriích se podstatná jména s mezinárodními příponami vyskytují poměrně zřídka.

Při konfrontování ruštiny s češtinou jsme zjistili, že zkoumaná substantiva se v obou jazycích kryjí po stránce výrazové i funkční jen asi ve dvou třetinách případů. Nejvíce rusko-českých shod je u jmen vlastností (83,6 %). Slova na *-изм/-ismus* byla totiž neobyčejně internacionalizována, jsou to velmi často názvy směrů a hnutí a v tomto sémantickém okruhu jsou souvztažná s příslušnými názvy osob na *-ист/-ista*. V obou jazycích existuje vzájemně podmíněná produktivnost obou korelativních slovtvorných typů. Z téhož důvodu je značná, téměř stejně vysoká (79,5 %), výrazová i funkční shoda mezi ruštinou a češtinou i ve slovtvorné kategorii jmen nositelů substančního vztahu, kde mají převahu jména podle příslušnosti na *-ист/-ista*, souvztažná s abstrakty na *-изм/-ismus*. — Mnohem méně rusko-českých shod (42,4 %) jsme zaznamenali u jmen konatelských, kde rovněž dominují *ist-ové* derivace. Zde ovšem neběží o jména korelativní se substantivy na *-изм/-ismus*. Vzájemné rusko-české rozdíly v této slovtvorné kategorii jsou dány jednak tím, že sémantický rejstřík formantu *-ista* je v češtině poněkud užší, jednak tím, že v některých terminologických soustavách není tohoto formantu využito v ruštině a v češtině ve stejné míře. Jiné rusko-české diference vyplývají z bohatších odvozovacích možností tohoto sufiku v ruštině. Přípona *-ист* tvoří mnohem častěji hybridní útvary (связист). Typická je pro ruštinu sovětského období *ist-ová* derivace od zkratkových základů (цексист). Řadu rozdílů v konfrontačním rusko-českém pohledu zjistil autor též u slangových výrazů (шпаргалист), u slov okazionálních a individuálních (лозунгист, бакенбардист). — Substantiva s příponou *-изм* a *-ист* tvoří téměř tři čtvrtiny (71,8 %) celkového počtu prozkoumaných podstatných jmen. Svědčí to o neobyčejném rozšíření těchto internacionálních sufiků v současné ruštině. Slova na *-изм* a *-ист* odrážejí změny ve společenském životě Ruska od poloviny a zejména od konce 19. století. Jejich stoupající počet je rovněž spjat s rozvojem vědy a kultury.

Zjistili jsme celkem třidvacet případů tzv. „rusko-české homonymie a paronymie“ typu: альтист = *violista*, avšak *altista* = альт (6.0).

Poslední oddíl (7.0) je věnován produktivnosti zkoumaných morfémů. Produktivnosti určitého slovtvorného typu rozumíme jeho schopnost být modelem pro tvoření nových pojmenování. Sufiky *-изм* a *-ист* (7.1) považujeme za velmi produktivní; odkazujeme na slova těmito příponami utvořená za posledních 60 let. Zvláště silně se rusifikoval derivační morfém *-ист*, který se v ruštině aklimatizoval natolik, že se s jeho pomocí derivují ad hoc velmi četná slova.

Vyexcerpovali jsme všechna pojmenování s příponami *-изм* a *-ист* z Ušakovova slovníku a z Malého akademického (7.11) a zjistili jsme, že novější slovník obsahuje 41 substantiv na *-изм* a 42 na *-ист*, která nejsou zaregistrována v Ušakovově slovníku. Je nepochybné, že převážná většina těchto slov jsou novotvary třicátých—padesátých let. Pokud jde o stupeň produktivnosti ostatních internacionálních sufikálních formantů (7.2), zařazujeme derivační morfémy *-изациj(a)* a *-(и)фикациj(a)* k slovtvorným prostředkům středně produktivním, *-аж*, *-анциj(a)*, *-енциj(a)*, *-ёр*, *-ит*, *-изатор* a *-(и)фикатор* pak k málo produktivním.